

ΠΟΛΙΤΕΙΑ / ΚΟΙΝΩΝΙΑ - ΘΕΣΜΟΙ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Θεμελιώδης αρχή της Βυζαντινής πολιτικής θεωρίας είναι ότι οι Βυζαντινοί θεωρούσαν το κράτος τους αδιάσπαστη συνέχεια ενός και μοναδικού κράτους, του ρωμαϊκού, του *imperium romanum*, και γι' αυτό είναι πάντα ολοφάνερη η τάση των Βυζαντινών αυτοκρατόρων να θεωρούν τη βασιλεία τους συνέχεια των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, διατηρώντας την αξίωση για παγκόσμια κυριαρχία. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο έλαβαν χώρα δύο πολυαίμακτες και πολυδάπανες προσπάθειες ανασύστασης (*Reconquista*) της ρωμαϊκής οικουμένης, επί Ιουστινιανού Α' και Ηράκλειου Α', μολοντί η ιδέα της *Romanitas* και της *Gloriae Romanorum* δεν υπήρχε στο μυαλό πολλών κατοίκων ανατολικών επαρχιών από τον 6ο αιώνα και μετά, καθώς ήταν απογοητευμένοι από την κακομεταχείριση αφενός της κεντρικής διοίκησης σε οικονομικά θέματα και αφετέρου της Εκκλησίας λόγω του αιρετικού προσανατολισμού των κατοίκων τους (μονοφυσίτες, κόπτες, νεστοριανοί, παυλικιανοί).

Σύμφωνα με τις αντιλήψεις των Βυζαντινών, μόνο ένας ήταν ο «αυτοκράτωρ των Ρωμαίων», αυτός που είχε την έδρα του στην Κωνσταντινούπολη. Όταν το 800 ο Καρλομάγνος, ο Φράγκος ηγεμόνας, στέφθηκε αυτοκράτορας, οι Βυζαντινοί αρνήθηκαν να του αναγνωρίσουν αυτό τον τίτλο και από το 812 και μετά όλο και συχνότερα, σε πείσμα των Δυτικών, οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες αυτοονομάζονταν *βασίλεις των Ρωμαίων*. Ρωμαίοι λοιπόν αισθάνονταν οι Βυζαντινοί και η πρωτεύουσά τους ήταν γι' αυτούς η Νέα Ρώμη.

Και όμως, όπως είπε ο D. Talbot-Rice: «το Βυζάντιο πρέπει πραγματικά να μελετηθεί σαν ένα κεφάλαιο της μακρόχρονης ιστορίας του ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικής σκέψης», μολονότι ως αυτοκρατορία, όπως και η ρωμαϊκή άλλωστε, δεν ήταν δυνατόν να εκφράσει εθνολογική ενότητα και μολονότι ορισμένες από τις σελίδες αυτού του κεφαλαίου ανήκουν σαφώς στις αποφράδες της ελληνικής και ίσως της

παγκόσμιας ιστορίας. Δεν πρέπει επίσης να λησμονούμε το οικουμενικό, δηλαδή το υπερεθνικό, πολυθρησκευτικό ή πολυπολιτισμικό στοιχείο του Βυζαντίου, στοιχείο που ασφαλώς συνδέθηκε με την Ορθοδοξία –όχι πάντα με ομαλό και αρμονικό τρόπο, είναι αλήθεια– άντλησε υλικό από την ελληνοχριστιανική σύζευξη η οποία επίσης πέρασε από μύρια κύματα, ενώ εξακτινώθηκε με τις επιδράσεις του Βυζαντίου στον δυτικό πολιτισμό, όπως π.χ. στην καρολίγγεια τέχνη ή στην εξέλιξη της δυτικής πολιτικής θεωρίας και στο ευρωπαϊκό δίκαιο που έχει αναμφίβολα ως θεμέλιό του την Ιουστινιάνεια νομοθεσία και τέλος με τη συμβολή του Βυζαντίου στην Ευρωπαϊκή Αναγέννηση και στον Ουμανισμό.

Ιδεολογική σύνθεση

Τρία ήταν τα κύρια στοιχεία που σφράγισαν τη μοίρα του Βυζαντίου από την πρώιμη αυτή περίοδο: το *ελληνικό στοιχείο* με την ελληνική γλώσσα να έχει επικρατήσει ως

Το «ελληνικό στοιχείο» εκφράζόταν μέσα από τη γλώσσα και

Η ελληνοχριστιανική σύζευξη

Κατά τον Α. Vasiliev, «Ο Χριστιανισμός και ο παγανιστικός ελληνισμός αναμείχθηκαν βαθμιαία και διαμόρφωσαν ένα ανατολικό, ελληνο-χριστιανικό πολιτισμό, αργότερα γνωστό ως Βυζαντινό. Το κέντρο του ήταν η νέα πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η Κωνσταντινούπολη.» («Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας», τ. Α', σ. 43), ενώ ο G. Ostrogorsky, συμπεραίνει ότι: «Οι ρωμαϊκές πολιτικές ιδέες, ο ελληνικός πολιτισμός και η χριστιανική πίστη ήταν τα κύρια στοιχεία που καθόρισαν την εξέλιξη του Βυζαντίου. Χωρίς και τα τρία μαζί, ο Βυζαντινός τρόπος ζωής δεν θα ήταν κατανυκτικός.

Ήταν η ολοκλήρωση του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και η χριστιανική θρησκεία μέσα στο ρωμαϊκό αυτοκρατορικό πλαίσιο που έδωσαν γέννηση στο ιστορικό φαινόμενο το οποίο γνωρίζουμε ως «Βυζαντινή Αυτοκρατορία». Αυτή η σύνθεση έγινε δυνατή από το αυξανόμενο ενδιαφέρον της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας για την Ανατολή, πράγμα που έκανε αναγκαίο η κρίση του 3ου αιώνα.» («History of Byzantine State», 2η έκδ., Oxford 1968, σ. 27).

Για τον πολυεθνικό χαρακτήρα του Βυζαντίου ενδεικτικά τα λόγια του Ι. Καραγιαν-

Κορινθιακό κιονόκρανο από την κιονοστοιχία του ισογείου

νόπουλου: «Η ιστορία των πρώτων αιώνων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας φαίνεται εκ πρώτης όψεως και είναι ως ένα σημείο η ιστορία ενός υπερεθνικού κράτους, που αποτελείται από διάφορα εθνολογικά στοιχεία. Αυτό, όμως, αποτελεί και το μεγαλείο του Βυζαντίου: ότι η αυτοκρατορία του Βοσπόρου ήταν μόρφωμα κρατικό, με ρίζες και αποστολή ιδιαίτερα οικουμενικές. Δεν περιοριζόταν στα στενά εθνολογικά πλαίσια ενός λαού, παρά αγκάλιαζε την οικουμένη. Το υπερεθνικό ή καλύτερα διεθνικό αυτό κράτος, όμως, δεν παρουσιάζεται σαν ξερό πλαίσιο, όπου οι διάφορες εθνότητες κινούνται ανεξάρτητα η μια απ' την άλλη.

Αποτελεί μάλλον μια χοάνη που συνθέτει κάθε είδους ροπές και επιδράσεις στο στοχασμό, τη θρησκεία, την τέχνη, ροπές και επιδράσεις που κατορθώνει τελικά να μετουσιώσει για να πετύχει έτσι την ελληνική – Βυζαντινή σύνθεση» («Το Βυζαντινό κράτος», 14η εκδ., Θεσσαλονίκη 1996, σ. 54).

Τμήμα της ανωδομής από τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής

lingua franca στην ελληνιστική Ανατολή μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου (323 π.Χ. και εξής), το *ρωμαϊκό στοιχείο*, το οποίο αποτέλεσε τη βάση της νέας αυτοκρατορίας στην πολιτική της θεωρία, τους κρατικούς οργανισμούς, τους διοικητικούς μηχανισμούς και τη νομοθεσία (έως τον πρώιμο 7ο αιώνα μ.Χ.) και το «*χριστιανικό στοιχείο*» στη σφαίρα της θρησκείας και της φιλοσοφίας. Βέβαια όλα αυτά σε μια καθαρά πολυεθνική/οικουμενική βάση: στην Κωνσταντινούπολη για παράδειγμα, σε αυτό το κωνευτήριο των πιο ετερόκλητων κοινωνικών ομάδων, κυκλοφορούσαν άνθρωποι κυριολεκτικά από όλα τα μήκη και πλάτη της γης που μιλούσαν τις εβδομήντα δύο τότε γνωστές γλώσσες του κόσμου.

Η ελληνοχριστιανική διάζευξη

Βέβαια το *πάντρεμα* των τριών αυτών στοιχείων που συνιστούν τα θεμελιακά συστατικά της νέας κοινωνίας, της Βυζαντινής, δεν έγινε με ειρηνικό τρόπο, αλλά όπως τα γεγονότα μαρτυρούν, συχνά χρειάστηκε να περάσουν *δια πυρός και σιδήρου* οι προηγούμενοι πολιτισμοί και οι άνθρωποι που τους ενσάρκωναν. Πράγματι, μετά την απροκάλυπτη στροφή του Μ. Κωνσταντίνου στον χριστιανισμό και έως το τέλος του 4ου – αρχές του 5ου αιώνα, η Βυζαντινή κοινωνία συνταράσσεται από ραγδαίες εξελίξεις,

οι σημαντικότερες των οποίων συνοπτικά είναι οι εξής: Το 380 μ.Χ. με το διάταγμα *περί καθολικής πίστεως* ο αυτοκράτορας Θεοδοσίος Α' κηρύσσει με το ορθόδοξο δόγμα, όπως ορίστηκε από τη Σύνοδο της Νίκαιας, δεσμευτικό για ολόκληρη την ανθρωπότητα. Όσοι δεν ακολουθούσαν τον νόμο αυτό, αποκαλούνταν *dementes vesanosque* (ανόητοι και μανιιώδεις). Το 393 ή 394 καταργούνται οι Ολυμπιακοί αγώνες, που είχαν ζωή 1.170 χρόνων, από το 776 π.Χ. Με άλλα διατάγματα αναστάλθηκε η λειτουργία φημισμένων ιερών, όπως των μαντειών Δωδώνης και Δελφών, του τελεστηρίου των Ελευσινίων Μυστηρίων και άλλων. Πυρπολήθηκε η βιβλιοθήκη του Σαράπειου ναού της Αλεξάνδρειας (389) με προτροπή του φανατικού πατριάρχη Θεόφιλου (περ. 384-412) και γκρεμίστηκε συμβολικά το τεράστιο ξόανο-άγαλμα του θεού Σαράπη. Το 415 έχουμε την πρωτοφανούς μανίας δολοφονία της νεοπλατωνικής φιλοσόφου και μαθηματικού Υπατίας με τη συμμετοχή αφιονισμένων καλόγερων και εξαγριωμένου πλήθους.

Οι εκχριστιανισμένοι Έλληνες στερούνται και την προαιώνια εθνική τους ονομασία. Το Έλλην ταυτίζεται με τον ειδωλολάτρη, τον *εθνικό*, τον λάτρη του Δωδεκάθεου. Εξοβελίζεται και από τον λόγο και από τη γραφή. Θα είναι μια ονομασία απαγορευμένη και αποκρουστική για αρκετούς αιώνες έως την περίοδο μετά το 1204.

Κάτω από τον βαρύ ίσκιο της πολεμικής αυτής από τη νέα θρησκεία, η αρχαία σκέψη ασφυκτιά. Πολλά ελληνικά βιβλία απαγορεύονται ή ρίχνονται στην πυρά. Η αρχαιογνωσία φθίνει και η μελέτη των αρχαίων κειμένων παραμελείται ή εγκαταλείπεται. Μέσα σε αυτή την αναστάτωση χάνονται ή καταστρέφονται πάμπολλα έργα της αρχαίας γραμματείας. Η μόνη ίσως εξαίρεση αυτοκράτορα πριν από τον Ιουλιανό που ανέλαβε την πρωτοβουλία σε πείσμα των φανατικών να συγκεντρώσει και διαφυλάξει έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας ήταν ο Κωνσταντίνος Β', ο οποίος ίδρυσε και οργάνωσε *scriptoria* (αντιγραφικά εργαστήρια) και βιβλιοθήκη, όπου διασώθηκαν σε νέους κώδικες πολλοί θησαυροί της αρχαίας ελληνικής παιδείας.

Μετά από έναν αιώνα, το 529 μ.Χ. με *πρόσταξιν* του Ιουστινιανού κλείνει η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Οι τελευταίοι δάσκαλοι της Σχολής, οι επτά νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι, βρίσκουν καταφύγιο στην Αυλή του βασιλιά των Σασσανιδών Περσών. Εκτός από το κλείσιμο της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, ο Ιουστινιανός απαγόρευσε επίσης τη διδασκαλία της φιλοσοφίας καθώς και την ερμηνεία του Δικαίου. Εξαφανίζεται έτσι η

Κατάλοιπα των χριστιανικών επεμβάσεων στο εσωτερικό του

τελευταία έπαλξη του αρχαίου πνεύματος. Ειδικές Νεαρές απαγορεύουν στο εξής σε *εθνικούς* τη συμμετοχή στη δημόσια διοίκηση, αφαιρώντας τους παράλληλα σημαντικά πολιτικά δικαιώματα, την κληρονομική μεταβίβαση περιουσιών, την παρουσία τους ως μάρτυρες σε δίκες κ.ά. Στην Κωνσταντινούπολη πολλοί Έλληνες διανοούμενοι, ρήτορες νομικοί, γιατροί, συλλαμβάνονται, φυλακίζονται, βασανίζονται, διαπομπεύονται στους δρόμους. Τα βιβλία τους καίγονται, ενώ καταστρέφονται αγάλματα θεών και πίνακες ζωγραφικής. Ο Παρθενώνας, το Ερέχθειο και το Θησείο (ναός Ηφαίστου) μετατράπηκαν σε εκκλησίες τον 7ο αιώνα. Οι ζυμώσεις αυτές ταλανίζουν ιδιαίτερα τη Βυζαντινή κοινωνία κατά την πρώιμη αυτή εποχή.

Το εκχριστιανισμένο «*imperium*»

Οι Βυζαντινοί, λοιπόν, θεωρούσα ότι ήταν Ρωμαίοι, υπήκοοι του ρωμαϊκού κράτους, με μία ωστόσο, σημαντική διαφορά, ότι είχαν υιοθετήσει έναν νέο θρησκευτικό προσανατολισμό, τον ορθόδοξο χριστιανισμό. Η αποδοχή της χριστιανικής διδασκαλίας, την οποία ασφαλώς διευκόλυνε και η θεμελίωση της νέας πρωτεύουσας του ρωμαϊκού κράτους, έδωσε νέο περιεχόμενο στη σκέψη τους, καθώς θεωρήθηκε ότι το νέο *imperium* εξελέγη από τη θεία Πρόνοια για την εξάπλωση του χριστιανικού λόγου και τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους.

Πρόκειται για τη σταδιακή μετεξέλιξη της ιδεολογίας των ρωμαϊκών χρόνων στη νέου τύπου πολιτικο-θρησκευτική ιδεολογία του Βυζαντίου, όπως άλλωστε γλαφυρά αποτυπώνεται στα έργα σημαντικών εκκλησιαστικών συγγραφέων. Ο Ευσέβιος Καισαρείας στον *Βίο Κωνσταντίνου* υποστηρίζει ότι το πάνσοφο θεϊκό σχέδιο, από την εποχή κιόλας του Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.), αλλά με αποκορύφωση τα χρόνια του Μ. Κωνσταντίνου, ένωσε την Οικουμένη, κατέργησε τα σύνορα των εθνών, έκανε δυνατή την ύπαρξη μιας γλώσσας κατανεμητής από όλους, της ελληνικής, «της κοινής ελληνικής λαλιάς», προκειμένου να διευκολύνει τη διάδοση της χριστιανικής διδασκαλίας· συναίρεσε δηλαδή και ενσωμάτωσε τον χριστιανικό ηθικό νόμο και τη χριστιανική πίστη στην πνευματική παράδοση του ελληνισμού και όλα αυτά μέσα στα πλαίσια του ρωμαϊκού δικαίου και της ρωμαϊκής κρατικής οργάνωσης.

Από εκεί και πέρα νέες υποχρεώσεις προκύπτουν για το Βυζαντινό κράτος, που δεν υπήρχαν στο παλιό ρωμαϊκό. Έχει την αποστολή να διατηρεί την ειρήνη αποκρού-

Στις αρχές του 5ου αιώνα χτίστηκε στον χώρο της αρχαίας

ντας τους βαρβάρους, να επιβάλει κράτος χριστιανικού δικαίου και να περιφρουρεί την ενότητα του δόγματος. Επίσης κατά το «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τα έθνη εις το όνομα του Πατρός, του Υιού και του αγίου Πνεύματος», το νέο *imperium* οφείλει να επιτελέσει και ιεραποστολικό έργο, να διαδώσει τον χριστιανισμό στους εθνικούς και να διατηρήσει την κοινωνική συνοχή της αυτοκρατορίας σύμφωνα με τη ρήση του ευαγγελιστή Ιωάννη: «...και γενήσονται μία ποιμνη, εις ποιμήν» (θα αποτελέσουν μία ποιμνη υπό έναν ποιμένα). Ένας θεός, μία αυτοκρατορία, μία θρησκεία: αυτοί ήταν οι ακρογωνιαίοι λίθοι της βυζαντινής πολιτικής σκέψης. Οι αντιλήψεις αυτές συνιστούν μια νέα χριστιανορωμαϊκή ιδεολογία, στο δε νέο κράτος, το χριστιανικό βασίλειο, εκλαμβάνεται ως «κατέλς απείκασμα του ουράνιου βασιλείου του Χριστού», κατά την εύστοχη συμπύκνωση του Franz Dölger.

Από τη στιγμή που η νέα αυτοκρατορία δεν θεωρείται ότι προήλθε από την ορθολογιστική και καινοτόμο μεταβολή του πολιτεύματος, όπως την εμπνεύστηκε ο Διοκλητιανός, με την υιοθέτηση του συστήματος της *τετραρχίας* (293 μ.Χ.), αλλά ότι ήταν θεσμός προβλεπόμενος από τον Δημιουργό στο σχεδιάσμα του κόσμου, προορισμένος να διατηρηθεί μέχρι τη νέα έλευση του Σωτήρος Χριστού, τότε ο επίγειος αυτοκράτωρ πρέπει να είναι πιστή εικόνα του Ουράνιου Βασιλέως και Αυτοκράτορα Θεού και φυσικά να είναι μόνο ένας, ο οποίος θα κρατά στα χέρια του τη διεύθυνση των ανθρώπινων πραγμάτων, κοσμικών και πνευματικών.

Ο αυτοκράτωρ

Ο αυτοκράτωρ πράγματι ήταν ακρογωνιαίος λίθος του βυζαντινού πολιτειακού οικοδομήματος, ο *ελέω Θεού βασιλεύς*, ο ταγμένος από τον Θεό άρχων της Οικουμένης. Η ιδέα ότι η αυτοκρατορική εξουσία πηγάζει από τη θείκη βούληση, ασφαλώς δεν είναι καινούργια, πηγάζει από τις αντιλήψεις περί *Θεού-Βασιλέως* στις αρχαίες ανατολικές μοναρχίες, που κληρονομήθηκαν από τα ελληνιστικά βασίλεια και στη συνέχεια από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Στο Βυζάντιο, ωστόσο, έχουμε μετεξέλιξη σε αυτή τη διαδικασία: από τον *αυτοκράτορα-Θεό* φτάσαμε στον *αυτοκράτορα χάριτι (ελέω) Θεού*, δηλαδή στον *Αυτοκράτορα-δούλο του Θεού*. *Mutatis mutandis* αυτό είναι μια αποφασιστική μεταβολή. Ο αυτοκράτορας είναι ο προσωρινός εκπρόσωπος του Θεού επί της γης, ένας ύπαρχος του Μεγάλου Βασιλέως, δηλαδή του Θεού.

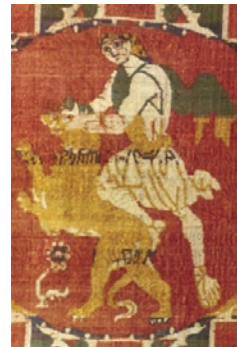
Τα σημαντικότερα διακριτικά του αυτοκράτορα, που επίσης

Την επιρροή της Ανατολής βλέπουμε και στην αποδοχή του εθίμου της προσκύνησης (*adoratio*) του μονάρχη από το 290 μ.Χ. (επί Διοκλητιανού), κατά το οποίο ο παρουσιαζόμενος ενώπιον του μονάρχη έπεφτε στα πόδια του γονυπετής και φιλούσε την άκρη του ιματίου του. Ωστόσο, οι χριστιανοί συγγραφείς σπεύδουν να διευκρινίσουν ότι όλες αυτές οι εκδηλώσεις δεν αναφέρονται άμεσα στο πρόσωπο του αυτοκράτορα, αλλά στα χριστιανικά σύμβολα που έφερε. Όντως δηλωτικά του θρησκευτικού

Αυτοκράτορας-δούλος Θεού και αυλική εθιμοτυπία

«Κατά την προσκύνηση», έλεγε ο άγιος Αμβρόσιος, «λατρεύεται ο σταυρός του Χριστού στο πρόσωπο του ηγεμόνα δεν είναι λοιπόν αυθάδεια (προς τον Θεό) το να προσκυνούμε τον αυτοκράτορα, παρά ευσέβεια, επειδή (προσκυνώντας) αναφερόμαστε στο ιερό σύμβολο της λύτρωσης». («De obitu Theodosii» 48, μτφρ. Ι. Καραγιαννόπουλος, στο Βιβλίο του Το Βυζαντινό Κράτος, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996). Ο ίδιος ο Μ. Κωνσταντίνος μάλιστα, όταν κάποιος επίσκοπος είπε ότι ως αυτοκράτορας θα κάθεται πλάι στο Θεό και θα βασιλεύει μαζί του, κατηγορηματικά απάντησε ότι δεν επιθυμεί τίποτε άλλο, παρά να λογαριάζεται ανάμεσα στους άξιους δούλους του Θεού. Οι πριν από τον Κωνσταντίνο αυτοκράτορες είχαν υποκύψει στον πειρασμό της αυτοθεοποίησης, ενώ ο Κωνσταντίνος ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που από Θεός έγινε δούλος του Θεού.

Η αυλική εθιμοτυπία ήταν περίπλοκη και αυστηρή με σκοπό να εξυψώνει το μεγαλείο του αυτοκράτορα και να ενισχύει το προσωπικό του γόητρο. Κάθε επίσημη εμφάνισή του ήταν κανονισμένη με απόλυτη ακρίβεια για παράδειγμα στις αρχές του 5ου αιώνα στη βάπτισμα του νεογέννητου τότε Θεοδόσιου Β', στόλισαν τους δρόμους της Κωνσταντινούπολης με μεταξωτά παραπετάσματα, σε μια εποχή που η παραγωγή μεταξωτών ήταν άγνωστη στη Δύση και το μετάξι ερχόταν με πολυδάπανα καραβάνια από την Κίνα. Η εθιμοτυπία προέβλεπε και διάφορα απατηλά τεχνάσματα (τρυκ), για να τονιστεί η υπεράνθρωπη φύση του ηγεμόνα, ιδιαίτερα μπροστά σε αντιπροσωπίες «βαρβάρων», όπως ο μηχανικός θρόνος που ανυψωνόταν έχοντας το μονάρχη επάνω του, ενώ ταυτόχρονα ακούγονταν κελαηδήματα πουλιών.

Λεπτομέρεια μεταξωτού υφάσματος της Πρώιμης Βυζαντινής

χαρακτήρα της εξουσίας είναι και τα νέα αυτοκρατορικά σύμβολα της σφαίρας και του σκήπτρου, στις απεικονίσεις η κεφαλή του περιβάλλεται με φωτοστέφανο, όπως συννηθιζόταν στους αγίους, ενώ κάθε αντικείμενο ή θεσμός που έχει σχέση με τον αυτοκράτορα χαρακτηρίζεται ως *divus, sacer, θεός, ιερών παλάτιον, ιερά σύγκλητος, ημετέρα καθοσίωσις, ημετέρα επιείκεια*. Στην πρώιμη αυτή περίοδο ο επίσημος τίτλος του Βυζαντινού αυτοκράτορα συνδυάζει τη στρατιωτική ιδιότητα του αρχηγού του κράτους, *Imperator*, και ταυτόχρονα τον ανώτατο άρχοντα, *Augustus*, και τον διάδοχο του, *Caesar: Imperator, Caesar, Augustus*.

Η αναγόρευση και η στέψη του αυτοκράτορα

Παράλληλα με τις νέες χριστιανικές αντιλήψεις που προσδιορίζουν την προέλευση αλλά και τον τρόπο άσκηση της εξουσίας του Βυζαντινού αυτοκράτορα, επιζουν και οι ρωμαϊκές αντιλήψεις του *principatus*, δηλαδή του *άριστου*, του εκλεκτού του λαού και κυρίως του στρατευμένου λαού, του στρατού. Πράγματι η εκλογή του αυτοκράτορα γινόταν από τον λαό, ο οποίος εκπροσωπούνταν από τη σύγκλητο, τον στρατό και τους δήμους. Βέβαια, ιδιαίτερα για τη σύγκλητο, γνωρίζουμε ότι είχε περιθωριοποιηθεί έως το τέλος της Θεοδοσιανής δυναστείας (450), καθώς στη νέα πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη, η νεόκοπη σύγκλητος ήταν χωρίς ιστορική παράδοση, ενώ καθημερινά ενισχυόταν ο χριστιανισμός και η εκλογή του αυτοκράτορα πέρασε στον στρατό.

Κατά την πρώιμη αυτή περίοδο η επίσημη και πανηγυρική πράξη της αναγόρευσης σε Αύγουστο του επιλεγέντος διαδόχου εκ μέρους του στρατού, πλαισιωνόταν πάντοτε από την παρουσία του ανυπόμονου πλήθους που εξέφραζε τα αιτήματα και τις προσδοκίες του με ηχηρές επευφημίες, όπως π.χ. «Λέων Αύγουστε, συ νίκας, συ ευσεβής, συ σεβαστός ο θεός σε έδωκεν, ο θάος σε φυλάξει, τον Χριστόν σεβόμενος αει νίκας: πολλούς χρόνους Λέων Βασιλεύσει χριστιανόν βασιλείον ο θεός περιφρουρήσει». Η όλη τελετή έως το 602 πραγματοποιούνται στον *Ιππόδρομο* ή στο *Έβδομον* ή στο *Τριβουνάλιον*. Πάντως από το 450 και ως το 610 η αρμοδιότητα της εκλογής περιήλθε στη σύγκλητο, ενώ από τα μέσα ή τα τέλη του 5ου αιώνα μαρτυρείται για πρώτη φορά και ένα άλλο στοιχείο στην αυτοκρατορική αναγόρευση, η στέψη από τον πατριάρχη, πράξη που με το πέρασμα του χρόνου έπαιρνε όλο και μεγαλύτερη σημασία, αν και ποτέ δεν κατάφερε να υψωθεί σε συστατικό στοιχείο της διαδοχής, σε αντίθεση με

Τα θεωρεία του Ιπποδρόμου και δεξιά το αυτοκρατορικό «κάθισμα»

Αυλικόί κρατούν ασπίδα, πάνω στην οποία πατά ο νεοεστεμ-

την αναγόρευση που συνιστούσε τον απαραίτητο νομικό τύπο για την απόκτηση της αυτοκρατορικής ιδιότητας. Επίσης, από τη ρωμαϊκή στρατιωτική παράδοση έλκει την καταγωγή της και η συνήθεια της ύψωσης του εκλεγμένου αυτοκράτορα πάνω στην ασπίδα, πράξη που υπενθύμιζε τη στρατιωτική αποστολή του αυτοκράτορα. Διάδοχος γινόταν συνήθως ο πρωτότοκος γιος του βασιλιά ή, αν δεν υπήρχε αρσενικό παιδί, τότε μπορούσε να τον διαδεχθεί ο εγγονός του (Λέων Β') ή ο ανιψιός (Ιουστινιανός Α') ή ο γαμπρός από την κόρη (Μαυρίκιος). Βέβαια η διαδοχή δεν ήταν πάντα μια ομαλή διαδικασία, όπως τουλάχιστον μπορούμε να συμπεράνουμε αν λάβουμε υπόψη μας ότι περίπου 65 αυτοκράτορες του Βυζαντίου, δηλαδή περισσότεροι από τους μισούς, έχασαν βίαια τον θρόνο τους.

Ηθικοί και πνευματικοί περιορισμοί της αυτοκρατορικής εξουσίας

Μολονότι το βυζαντινό πολίτευμα ήταν απόλυτη μοναρχία χωρίς κοινοβουλευτικό έλεγχο ή συνταγματικούς περιορισμούς, με απόλυτο κυρίαρχο τον αυτοκράτορα, ο οποίος μπορούσε να νομοθετεί και να ασκεί ανεξέλεγκτα την εξουσία, και μολονότι θεωρητικά πιστευόταν το «*ὅπερ ἄρ᾽ ἐστι τῷ βασιλεῖ νόμος ἐστίν*», παρ' όλα αυτά ο ηγεμόνας έπρεπε να συμμορφώνεται στις θεμελιώδεις αρχές της χριστιανικής διδασκαλίας και ηθικής, έπρεπε να μεριμνά για την ησυχία, την ασφάλεια και την σωτηρία των υπηκόων του και τέλος έπρεπε να κυβερνά με γνώμονα την αρχή της Δικαιοσύνης και τον σεβασμό στο δίκαιο. Ο αυτοκράτορας θεωρείτο «έμψυχος νόμος», με την έννοια ότι και ο ίδιος έπρεπε να ζει σύμφωνα με τους νόμους που είχε εκδώσει. Πρόκειται για μια αρχή που δεν είναι βυζαντινής έμπνευσης, αλλά προέρχεται από αρχαιοελληνικά και ελληνιστικά, ίσως και ανατολικά πρότυπα, που αρχικά υιοθετήθηκε από το Βυζάντιο, ενώ αργότερα μεταδόθηκε και στη Δύση, όπου χρησίμευε ως νομιμοποιητικό άλλοθι για την απολυταρχική βασιλεία.

Πολιτικοί φραγμοί της απολυταρχίας του αυτοκράτορα

Μολονότι υπήρχαν αυτοκράτορες που υπεραμύνονταν της παντοδυναμίας του αξιώματός τους και τόνιζαν τον υπερβατικό χαρακτήρα της εξουσίας τους, αυτό δεν εμπόδιζε την ανάπτυξη αντίρροπων πολιτικών δυνάμεων, οι οποίες κατά καιρούς επηρέασαν τις πολιτικές εξελίξεις και περιόρισαν τις καταχρήσεις εξουσίας. Στην Πρωτοβυζαντινή

*Ο στύλος του αυτοκράτορα
Μαρκιανού (450-457) στην*

περίοδο τέτοιοι παράγοντες αναδεικνύονται η σύγκλητος, οι δήμοι, η Εκκλησία και ο στρατός.

Η σύγκλητος

Η συγκρότηση της συγκλήτου έγινε από τον ίδιο τον Μ. Κωνσταντίνο στη νέα πρωτεύουσα, καθώς με διάφορα προνόμια και παραχωρήσεις μετακίνησε συγκλητικές οικογένειες από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη. Μέσα στο ίδιο πνεύμα μπορούμε να καταλάβουμε και την απόφαση του Κωνσταντίνου Β΄(357) να εντάξει συγκλητικούς από τις επαρχίες των Βαλκανίων στη σύγκλητο της Κωνσταντινούπολης, θέλοντας να ισχυροποιήσει το νέο όργανο. Από εκεί και πέρα ο αριθμός των συγκλητικών της Κωνσταντινούπολης περίπου επταπλασιάστηκε τα επόμενα χρόνια και επαγωγικά η σύγκλητος από τα μέσα του 5ου αιώνα εξελίχθηκε σε υπολογίσιμο πολιτειακό παράγοντα, καθώς περιήλθε σε αυτήν η αρμοδιότητα της εκλογής νέου αυτοκράτορα, η εκδίκαση σοβαρών αδικημάτων, όπως η εσχάτη προδοσία και η συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα, αλλά και η συμμετοχή σε σημαντικές διπλωματικές αποστολές. Εκτός από τους αρχικούς *clarissimi* (λαμπρότατοι) δημιουργήθηκαν και οι ανώτεροι τους *illustres* (ιλλούστριοι) και *spectabiles* (μεγαλοπρεπείς). Την ανοδική πορεία της συγκλήτου ανέκοψε ο Ιουστινιανός Α΄, γνωστός για τις απολυταρχικές και συγκεντρωτικές του τάσεις. Μόνο στις αρχές του 7ου αιώνα (610) η σύγκλητος τολμά να αναλάβει πρωτοβουλία εναντίον του τυράννου Φωκά κινητοποιώντας τον στρατηγό Αφρικής, ο οποίος με τη σειρά του ρίχνει στο πολιτικό σκηνικό τον γιο του, μετέπειτα αυτοκράτορα, Ηράκλειο Α΄.

Οι δήμοι

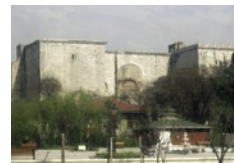
Σημαντικός καθεστωτικός παράγοντας και ιδιαίτερα από τη βασιλεία του Θεοδοσίου Β΄ (408-50) έως την άνοδο του Ηρακλείου στον θρόνο (610), οι δήμοι, ήταν οργανωμένα σώματα του λαού που αγωνίζονταν στον Ιππόδρομο. Πρόκειται για φατρίες –η αρχή τους χάνεται στα βάθη των αιώνων– που δουλειά τους ήταν η οργάνωση ιππικών και άλλων συναφών αγώνων στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης και άλλων πόλεων της Ανατολής. Ανάλογα με το χρώμα που κυριαρχούσε στα εμβλήματά τους, διακρίνονταν σε Βένετους (κυανοί), Πράσινους, Λευκούς και Ρούσιους (ερυθροί). Οι αρματοδρομίες ήταν από τα πιο δημοφιλή θεάματα του ρωμαϊκού και βυζαντινού λαού. Με

Τα τέσσερα χάλκινα άλογα του
Λαυσίου που την εποχή του

τον καιρό οι φατρίες αυτές απέκτησαν πολιτική δύναμη, ενώ από τον 5ο αιώνα είχαν αποκτήσει και ημιστρατιωτική οργάνωση. Πάντως οι δήμοι εκπροσωπούσαν ποικίλες πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές τάσεις, ενώ η παλαιότερη άποψη που συνέδεε τους Βενετούς με την αριστοκρατία και τους Πράσινους με τα λαϊκότερα στρώματα, έχει βάση αμφισβητηθεί.

Κατά περιστάσεις οι δήμοι εργάστηκαν για την ανοικοδόμηση του τείχους της Κωνσταντινούπολης, π.χ. μετά τις ζημιές που υπέστη από τον σεισμό του 447 και φρούρησαν τα Μακρά Τείχη στις αρχές του 7ου αιώνα κατά την εμφάνιση του αβαροσλαβικού κινδύνου. Λόγω του λαϊκού ερείσματος που απολάμβαναν, είχαν τη δύναμη άλλοτε να επευφημούν τον νέο αυτοκράτορα και να επιδοκιμάζουν την εκλογή του και άλλοτε να καυτηριάζουν δημόσια τις αποτυχίες του, τραγουδώντας σκωπτικά τραγούδια. Ζητούσαν την τιμωρία των αρχόντων που ήταν μισητοί από τον λαό και σε τελική ανάλυση μέσα σε αυτές τις εκδηλώσεις έβρισκαν άσυλο οι τελευταίες ελευθερίες του λαού. Θανάσιμο χτύπημα δέχτηκαν οι δήμοι και οι λαϊκές ελευθερίες κατά συνέπεια, μετά τη σφαγή των στασιαστών στη στάση του Νίκα (532) από τον Ιουστινιανό Α', ο οποίος με την άγρια καταστολή της στάσεως «έβαλε τέλος στις πιο φιλελεύθερες

Στην οικοδόμηση των τειχών της Κωνσταντινούπολης εργά-

Σκωπτικά τραγούδια των δήμων

Ιστορικοί έμειναν οι χλευασμοί και τα σκωπτικά τραγούδια των δήμων, όπως σώζονται από τον Θεοφάνη. Για τον αυτοκράτορα Φωκά δεν δίστασαν να του πουν καταπρόσωπο: «πάλιν εις τον καύκο έπιες, πάλιν τον νουν απόλεσας», ενώ για τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο που είχε έξι γιους και τρεις κόρες, περιπαίζοντάς τον για την οικογενειακή του ζωή, την υπεροψία και τον περιορισμό της ελευθερίας, του αφιέρωσαν το παρακάτω ιδιαίτερα αιχμηρό τραγούδι κατά την έξοδό του στο προάστιο των Βλαχερνών (601): «Βρήκε τη μικρή αγελαδίτσα (δαμαλίδα) απαλή και τρυφερή, και όπως το νεαρό κοκοράκι (καινόν αλεκτόριν) αυτήν «πεπήδηκεν» και έκανε παιδιά «ως τα ξυλοκούκουδα» και κανείς δεν τολμά να πει κουβέντα αλλά όλους τους φίμωσε» (ουδείς τολμά λαλήσαι αλλ' όλους εφίμωσε): «άγιε μου, άγιε, φοβερέ και δυνατέ, δώσ' του μία στο κεφάλι για να μην ξιπάζεται και εγώ θα σου αφιερώσω το μεγάλο βόδι» (Θεοφάνης, σ. 283).

ροπές που είχαν παρουσιασθεί στον πολιτικό ορίζοντα των μεγάλων αστικών κέντρων της Ανατολής», κατά την εύστοχη εκτίμηση της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου. Στον 7ο αιώνα οι μεν Πράσινοι έχουν τους προσανατολισμούς τους στραμμένους προς την Ανατολή, ενώ οι Βένετοι παραμένουν πιστοί στην ιδέα της ρωμαϊκής οικουμενικότητας (Romanitas). Με τη δυναστεία του Ηράκλειου Α' η πολιτική ισχύς τους μειώνεται ακόμη περισσότερο.

Η Εκκλησία

Είναι σαφές ότι στο Βυζάντιο, το εκχριστιανισμένο *imperium*, η Εκκλησία ήταν ένας οργανισμός με πνευματική δύναμη, τεράστια επιρροή στις συνειδήσεις των πιστών και κατά συνέπεια φορέας πολιτικής ισχύος. Η συνύπαρξη και αλληλεξάρτηση με την Πολιτεία δεν ήταν πάντοτε ομαλή και αρμονική, αλλά συχνά υπέβαλλε διαφωνίες και ανταγωνισμούς μεταξύ τους. Για τον αυτοκράτορα η Εκκλησία του όφειλε τέλεια υπακοή (καισαροπαπισμός), ενώ για την Εκκλησία ο αυτοκράτορας πατά την ιερότητά του ήταν ένας από τους πιστούς και επομένως έπρεπε να συμμορφώνεται στις επιταγές και τους κανόνες της (παποκαισαρισμός). Κάθε απόκλιση από τον θείο νόμο, έπρεπε να ελέγχεται αυστηρά από τον κλήρο και έχουμε πολλά παραδείγματα από εξέχοντες εκκλησιαστικούς λειτουργούς (Αμβρόσιος Μεδιολάνων, Ιωάννης Χρυσόστομος, Συνέσιος Κυρήνης, Θεοδώρητος Κύρρου) οι οποίοι με παρηγορία και υψηλό αίσθημα ευθύνης στηλίτευσαν αυτοκρατορικές υπερβάσεις προκειμένου να σταθούν στο πλευρό δυναστευόμενων πολιτών. Από το 381 το μόλις ιδρυθέν πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως κέρδισε σε κύρος και επιβολή, καθώς έλυνε εσωτερικές υποθέσεις ή προβλήματα που αφορούσαν άλλες μητροπόλεις και επισκοπές, αναλάμβανε την οργάνωση ιεραποστολών σε ξένους λαούς για τη διάδοση της χριστιανικής διδασκαλίας και μεριμνούσε για το πλήθος των μονών και των μοναστηριακών ιδρυμάτων που υπάγονταν σε αυτές και τα οποία προσέφεραν σημαντικό κοινωφελές έργο.

Ωστόσο, στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο η Εκκλησία συχνά προσέφυγε στην κοσμική εξουσία και ζήτησε τη συνδρομή της, ιδίως όταν βρέθηκε στη δίνη δογματικών ερίδων και προσπάθησε να *ορθοτομήσει* τον λόγο της Αληθείας και μετά να *κατατομήσει* τους αιρετικούς, τους σχισματικούς ή απλώς τους πιστούς άλλων θρησκευτικών παραδόσεων που προϋπήρχαν στην Ανατολή. Δεν έλειψε πάντως και μία ισχυρή μερίδα στους

Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος
συμπεριλαμβάνεται στους

κόλπους της Εκκλησίας που πρέσβευε τον πλήρη διαχωρισμό της από την Πολιτεία με κύριο εκπρόσωπο αυτής της τάσης τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Μέγα Αθανάσιο (328-73), που πλήρωσε την ελευθεροστομία του με εξορίες και εκούσια φυγή. Φυσικά πολλοί ήταν οι αυτοκράτορες που επενέβαιναν στις εσωτερικές υποθέσεις της Εκκλησίας, καθώς ήταν και αυτοί παιδιά της εποχής τους, αγαπούσαν δηλαδή τις θεολογικές και δογματικές συζητήσεις που ήταν πολύ διαδεδομένες εκείνα τα χρόνια. Άλλωστε, επειδή το δογματικό συχνά γινόταν πολιτικό θέμα, όπως για παράδειγμα στους εγχώριους πληθυσμούς Αιγύπτου και της Συρίας με τις μονοφυσιτικές αντιλήψεις, όπου η δυσαρέσκεια του πληθυσμού ήδη από τον 5ο αιώνα προκαλούσε απρόβλεπτες επιπλοκές και συνέπειες, απέναντι σε όλα αυτά οι αυτοκράτορες δεν μπορούσαν να μείνουν αμέτοχοι και αδιάφοροι. Πολλοί από αυτούς τους «αιρετικούς» πληθυσμούς μάλιστα ασμένως δέχτηκαν και τις περσικές και τις αραβικές καταλήψεις των περιοχών τους·

Η περιπαράκωση της Εκκλησίας

«Μην αναμηνγνύσαι στις εκκλησιαστικές υποθέσεις», έγραφε στα μέσα του 4ου αιώνα ο Όσιος Κορδούνης στον αυτοκράτορα Κωνσταντίο και «μη μας στέλνεις διατάγματα γι' αυτές, γιατί μάλλον συ πρέπει να μαθαίνεις από μας κάθε σχετικό μ' αυτές. Ο Θεός έδωσε σε σένα τη βασιλεία· τα της Εκκλησίας εμπιστεύθηκε σε μας πρόσεξε λοιπόν μήπως θέλοντας να αναλάβεις και τα εκκλησιαστικά πράγματα, γίνεις υπεύθυνος μεγάλου εγκλήματος... όπως λοιπόν δεν μας επιτρέπεται να ασκούμε κοσμική εξουσία, έτσι και συ, βασιλιά, δεν έχεις δικαίωμα να επεμβαίνεις σε εκκλησιαστικές αρμοδιότητες». Με επιγραμματικό τρόπο και ο Αμβρόσιος συνοψίζει το παραπάνω πνεύμα, που θα ήταν ευχής έργον αν είχε ξεκινήσει εκατέρωθεν να υλοποιείται από την εποχή εκείνη και έως τις μέρες μας: «Οι θρησκευτικές υποθέσεις δεν υπάγονται στη δικαιοδοσία του αυτοκράτορα... Υπόθεση του αυτοκράτορα είναι το παλάτι· η Εκκλησία είναι υπόθεση των επισκόπων», ενώ ο Ιωάννης Δαμασκηνός τόνιζε: «Δεν δέχομαι να κυβερνιέται η Εκκλησία με βασιλικούς νόμους, αλλά μόνο με την πατερική παράδοση, τη γραπτή και την άγραφη». Δυστυχώς όμως η Ιστορία αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της συχνής ανάμειξης των μεν στα χωράφια των δε και του σφικτού, έως τα όρια συχνά της ασφυξίας, εναγκαλισμού Πολιτείας και Εκκλησίας.

Ο χώρος όπου φυλάσσεται το σκήνωμα του πατριάρχη Αλε-

Χάλκινη πόρνη σε σχήμα λατινικού σταυρού (μέσα 4ου αιώνα)

τόσο είχαν απνυδήσει με την άσχημη συμπεριφορά του Βυζαντίου απέναντί τους. Πάντως, συμπερασματικά, οι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας δεν ήταν ποτέ ξεκαθαρισμένες και όλη η βυζαντινή ιστορία, από την πρώτη αυτή περίοδο έως την τελευταία, χαρακτηρίζεται από μια μονότονα και ίσως κάπως τελετουργικά επαναλαμβανόμενη σύγκρουση μεταξύ τους, όταν άλλοτε ο αυτοκράτορας εξαναγκαζόταν να προβαίνει σε ταπεινωτικές εκδηλώσεις μετάνοιας για να αποσείσει τον αφορισμό ή τα επιτίμια που απειλούσε να του επιβάλει η Εκκλησία (όπως έγινε σε περιπτώσεις ονομαστών αυτοκρατόρων, π.χ. τον Θεοδοίο Α', Λέοντα ΣΤ', Ιωάννη Α' Τσιμισκή κ.ά.) και άλλοτε η ίδια η Εκκλησία, πρόθυμη σε συμβιβασμούς ή επιρρεπής σε ακραίες εκφράσεις φανατισμού, ποδοπατούσε το γράμμα και το πνεύμα του θείου κηρύγματος του Χριστού, καταπατούσε κάθε έννοια θείκου και ανθρώπινου δικαίου, αναγνώριζε στον αυτοκράτορα το δικαίωμα να επεμβαίνει στις υποθέσεις της και να διαιτητεύει στα ζητήματά της, για να αντιδράσει και πάλι, όταν θεωρούνταν ότι ξεπεράστηκαν κάποια όρια, οπότε οι περιώνυμοι εκκλησιαστικοί κύκλοι, προεξάρχοντας κάποιου πατριάρχη ή επισκόπου με ισχυρή προσωπικότητα, μαζί με τους μυριάδες μοναχούς αναλάμβαναν δράση δυναμικά.

Ο στρατός

Το Βυζάντιο αναδείχτηκε πιστότερος κληρονόμος και συνεχιστής της ρωμαϊκής παράδοσης, πέρα από το δίκαιο, στη στρατιωτική οργάνωση. Ο θεσμός της πραιτοριανής φρουράς (σωματοφυλακής ηγεμόνα) που στο παρελθόν συχνά έγινε αιτία στάσεων και δολοφονιών ηγεμόνων, αντικαταστάθηκε από τις έμπιστες παλατινές σχολές (*scholae palatinae*) που τελούσαν στην αρμοδιότητα του *magister officiorum*. Επίσης, λόγω της τεράστιας έκτασης των συνόρων δημιουργήθηκε, ήδη επί Διοκλητιανού, και διατηρήθηκε το σύστημα των *limitanei* (συνοριακών φρουρών) οι οποίοι ήταν μόνιμα εγκαταστημένοι με την οικογένειά τους σε κτήματα που τους είχε παραχωρήσει το κράτος κοντά στα σύνορα. Για την ενίσχυση της άμυνας υπήρχαν *castella* (φρούρια) και οι παραμεθόριες πόλεις ήταν οχυρωμένες. Εκτός από τους *limitanei*, υπήρχε και μια κινητή δύναμη, οι *comitatenses*, που συνήθως στρατωνίζονταν στις πόλεις ασκώντας και αστυνομικά καθήκοντα, καθώς δεν υπήρχε μόνιμη αστυνομική δύναμη. Στην πρώιμη αυτή περίοδο, τον βυζαντινό στρατό συγκροτούσε σε μεγάλο ποσοστό ο

Βυζαντινοί στρατιώτες σε ανάγλυφο από τη βάση αναθημα-

εγχώριος πληθυσμός, αλλά υπήρχαν και μισθοφόροι κάθε φυλής και εθνότητας υπό τις διαταγές καλών αξιωματικών. Παραλλαγή του θεσμού των *limitanei* θεωρείται η δυνατότητα που δόθηκε στους Γότθους τον 4ο αιώνα να εγκατασταθούν ως αυτοδιοικούμενοι σύμμαχοι (φοιδεράτοι, *foederati*) στην περιοχή μεταξύ του Δούναβη και του Αίμου. Σχημάτισαν δικές τους μονάδες με δικούς τους αρχηγούς υπό την ενιαία διοίκηση ενός Γότθου στρατηγού, αλλά η νομιμοφοροσύνη τους δεν ήταν πάντα εξασφαλισμένη.

Βασική μονάδα του στρατού δεν ήταν η παλιά ρωμαϊκή λεγεώνα των 6.000 στρατιωτών, αλλά μια ολιγάριθμη και ευκίνητη λεγεώνα από 1.000 άνδρες, που πλαισιωνόταν από μονάδες ελαφρά οπλισμένων στρατιωτών, τα *auxilia*, ενώ το ιππικό αποτελείτο από *vexillationes* των 500 ανδρών η καθεμία. Το ιππικό αναβαθμίστηκε μετά τις σημαντικές ήττες που υπέστη ο Βυζαντινός στρατός στα τέλη του 4ου αιώνα, οπότε αναπτύχθηκαν τμήματα βαρέως οπλισμένου ιππικού, με μακριά δόρατα, τόξα και ισχυρή αμυντική πανοπλία, οι *ferreus equitatus* (κατάφρακτοι ιππείς).

Επί Ιουστινιανού Α' η λεγεώνα γίνεται ακόμη πιο ευκίνητη καθώς είχε δύναμη μόλις 300-400 ανδρών, και ονομαζόταν *numerus* (αριθμός, δηλαδή τάγμα). Έξι έως οκτώ *numerus* συνιστούν μία μοίρα και δύο ή τρεις μοίρες ένα μέρος, το οποίο ήταν περισσότερο γνωστό στον πολύ κόσμο ως στρατός, λαός, κατάλογος κλπ. Πάντως η μεγάλη μονάδα του Βυζαντινού στρατού δεν υπερέβαινε τις 6.000 με 9.000 άνδρες, κάτι που την έκανε πιο αυτόνομη στις ενέργειές της απ' ό,τι στο παρελθόν.

Τον 5ο αιώνα μαρτυρείται η πρώτη αιματηρή αντίδραση των Βυζαντινών στην αυξανόμενη δύναμη των μισθοφόρων και στην εκ μέρους τους κατάληψη ακόμα και καίριων θέσεων στο στράτευμα, με τη σφαγή Γότθων στην Κωνσταντινούπολη (400), ενώ λίγες δεκαετίες αργότερα επαναλαμβάνονται σφαγές κατά των Αλανών μισθοφόρων. Θετικό βήμα θεωρείται επίσης ότι από τότε άρχισε συστηματική στρατολογία των εμπειροπόλεμων ισουαϊκών φυλών. Έως και τα χρόνια του Ιουστινιανού η αριθμητική ισχύς του στρατού δεν πρέπει να υπερέβαινε και για τα δύο τμήματα του κράτους (ανατολικό, δυτικό) τις 200.000, ενώ κάποιοι τον υπολογίζουν στις 650.000.

Η κρατική οργάνωση

Στην πρώτη περίοδο της ιστορίας του, η οργάνωση του Βυζαντινού κράτους συνάπτε-

Μικρογραφία από κώδικα του 16ου αιώνα στην οποία εικονί-

ται άμεσα και στενά με το μεταρρυθμιστικό έργο του Διοκλητιανού και στη συνέχεια με τα συμπληρωματικά μέτρα που έλαβε ο Μ. Κωνσταντίνος, με στόχο την ενίσχυση του αυτοκρατορικού κύρους, τον συγκεντρωτισμό της διοίκησης και τη γραφειοκρατική της οργάνωση. Όλες οι επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους, 100 στα χρόνια του Διοκλητιανού, εντάχθηκαν σε 4 μεγάλες επαρχίες (*praefecturae praetorio*), της Ανατολής με τις διοικήσεις της Θράκης, της Ασίας, του Πόντου, της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου, της *Γαλατίας* που περιλάμβανε τη Γαλατία, τη Βρετανία, την Ισπανία και τη βορειοδυτική Αφρική, του *Ιλλυρικού, Ιταλίας και Αφρικής* και του Ιλλυρικού που περιελάμβανε τη Δακία, τη Μακεδονία και τον κυρίως ελληνικό χώρο. Επικεφαλής κάθε επαρχίας ή επαρχότητας ήταν ο έπαρχος των πραιτωρίων (*praefectus praetorio*), πανίσχυρος εκπρόσωπος του αυτοκράτορα, ο οποίος από τον Κωνσταντίνο και μετά είχε μόνο πολιτικές αρμοδιότητες.

Αυτός ο χωρισμός της πολιτικής και στρατιωτικής διοίκησης που εφαρμόστηκε από τον 4ο αιώνα και έγινε για να αποτρέψει πιθανή επαναστατική δράση του στρατού, όπως είναι φυσικό, προκάλεσε αντιζηλίες και διαμάχες, με ολέθριες επιπτώσεις κατά καιρούς στη διοίκηση και στην άμυνα των επαρχιών. Μήλον της έριδος αποτέλεσε συχνά η υπαρχία Ιλλυρικού, όριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης, ιδιαίτερα όταν μοιράστηκε το κράτος στα παιδιά του Θεοδοσίου Α' (395). Χαρακτηριστικό είναι ότι ενώ από νωρίς το Ιλλυρικό εντάχθηκε πολιτικά στην αυτοκρατορία της Ανατολής, εκκλησιαστικά παρέμενε έως τον 8ο αιώνα στη δικαιοδοσία της Ρωμαϊκής Εκκλησίας.

Ο Ιουστινιανός με αλληπάλληλα διατάγματα στρατιωτικοποίησε τη διοίκηση σε πολλές επαρχίες και διοικήσεις, ουσιαστικά συστηματοποιώντας κάτι που είχε διαφανεί ως ανάγκη από τον 4ο αιώνα και θέλοντας προφανώς να ενισχύσει τις μακρινές και εξασθενημένες από τις βαρβαρικές επιδρομές επαρχίες. Πρόκειται για τολμηρή καινοτομία, η ανάθεση στο ίδιο πρόσωπο της στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας, αλλά φαίνεται ότι το ιδεολογικό και πολιτικό υπόβαθρο της αυτοκρατορικής εξουσίας ήταν ενισχυμένο κατά τον 6ο αιώνα και επιπρόσθετα υπήρχε πραγματική ανάγκη ταχύτερης επέμβασης για την πάταξη ταραχών ή απόκρουση αλλοεθνών. Ταυτόχρονα οι αυξημένες πολιτικές δικαιοδοσίες του διοικητή της επαρχίας του επέτρεπαν να επιλύει ιδιωτικές διαφορές, οπότε περιοριζόταν η συχνή μετακίνηση των επαρχιωτών στην Κωνσταντινούπολη. Διοικητικές υποδιαιρέσεις των επαρχιών θεωρούνταν οι *διοική-*

Χάλκινη βυζαντινή γραφίδα με πλατιά τριγωνική απόληξη στην

σεις, με επικεφαλής άρχοντες τους *βικάριους* (*vicarii*). Άμεσο παρεπόμενο από τις διοικητικές μεταβολές που επέφερε ο Ιουστινιανός, με τη στρατιωτικοποίηση της κρατικής διοίκησης, ήταν η δημιουργία των εξαρχάτων· από το 584 έχουμε την πρώτη μαρτυρία για τον έξαρχο Ιταλίας (έδρα Ραβέννα) και το 591 για τον έξαρχο Αφρικής (έδρα Καρχηδόνα).

Η κεντρική διοίκηση. Αυτοκρατορικό Συμβούλιο και Γραμματεία

Την κεντρική διοίκηση του κράτους είχε ένα συγκρότημα με επικεφαλής τον *magister officiorum* (= προϊστάμενος των υπηρεσιών), ο οποίος κατά τον 4ο και 5ο αιώνα συγκέντρωνε αρμοδιότητες περισσότερων σημερινών υπουργών, ενώ αργότερα, κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο (9ος αιώνας) παρέμεινε ένας απλός τίτλος «άνευ αντικειμένου». Οι υπηρεσίες που ήταν στη δικαιοδοσία του ήταν τέσσερα γραφεία, το *scrinium memoriae* (για τις αναφορές εγγράφων και αιτήσεων που υποβάλλονταν στον αυτοκράτορα), *epistolarum* (για την επιστολογραφία, λατινική και ελληνική, προς ξένους ηγεμόνες και επαρχιακές αντιπροσωπείες, *libellorum* (για δικαστικές αποφάσεις και απορίες νομικής φύσης) και τέλος το *dispositionum* (για τον καθορισμό του προγράμματος μετακινήσεων του αυτοκράτορα και τη λήψη σχετικών μέτρων), οι δε προϊστάμενοι ονομάζονταν *μάγιστροι* (*magistri*).

Εκτός από τις παραπάνω υπηρεσίες ο *magister officiorum* είχε στο πλευρό του τους *agents in rebus* ή *curiosi*, οι οποίοι διέτρεχαν τις επαρχίες ως βασιλικοί ταχυδρόμοι και πληροφοριοδότες και με τους οποίους ουσιαστικά μπορούσε να επιβλέπει όλη τη διοίκηση του κέντρου και των επαρχιών, κάτι που του προσέδιδε περαιτέρω ισχύ. Στα καθήκοντα του μάγιστρου ανήκε και η εποπτεία των αυλικών τελετών (τελετάρχης), η υποδοχή ξένων διπλωματικών αντιπροσωπών και κατά περίεργο τρόπο, σε αυτόν υπάγονταν τα τάγματα (σχολές) της αυτοκρατορικής φρουράς, η εποπτεία των συνόρων και ο έλεγχος των διοικητών (*vicarii*, δουκών) τους. Προικισμένοι στην ιδιαίτερα νευραλγική αυτή θέση αναφέρονται ο μάγιστρος Κέλερ επί Αναστασίου Α' και ο Πέτρος Πατρίκιος επί Ιουστινιανού.

Μετά τον μάγιστρο των οφικίων, εξέχουσα θέση στην κεντρική διοίκηση κατείχε ο *quaestor sacri palatii* (ο κοιαιστωρ του ιερού παλατιού), που αντιστοιχεί στο σημερινό υπουργό Δικαιοσύνης. Έπρεπε να είναι σπουδαίος νομικός, καθώς έργο του

Μολυβδόβουλο αυλικού αξιωματούχου, υπεύθυνου για τον

ήταν να συμβουλεύει τον αυτοκράτορα στην άσκηση των νομοθετικών και δικαστικών του καθηκόντων. Ο σπουδαιότερος κοιαίστωρ της Πρωτοβυζαντινής περιόδου ήταν αναμφισβήτητα ο Τριβωνιανός (6ος αιώνας) που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην κωδικοποίηση του Ιουστινιάνειου δικαίου.

Τη γενική εποπτεία των δημόσιων οικονομικών ασκούσε ο *comes sacrarum largitionum* (κόμης των θείων θησαυρών), ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη μισθοδοσία, τη συλλογή των φόρων κατά διοικήσεις, την επιτήρηση των δημόσιων αποθηκών, όπου συγκεντρώνονταν οι φορολογικές εισφορές σε είδος και τα προϊόντα των κρατικών εργοστασίων, τον έλεγχο των νομισματοκοπειών και των μεταλλείων και τέλος την επίλυση φορολογικής φύσεως διαφορών. Ωστόσο, τις οικονομικές υποθέσεις που σχετίζονταν με τα βασιλικά κτήματα του στέμματος και την παρακολούθηση των εγκατεστημένων παροίκων σε αυτά, διαχειριζόταν μια άλλη πολυπλόκαμη οικονομική υπηρεσία με επικεφαλής τον *comes rerum privatarum* (κόμης των θείων πριουάτων, όπως μεταγράφεται ο τίτλος του στα ελληνικά), που επί Αναστασίου Α΄ έγινε *comes sacri patrimonii*. Κάτω από τους προηγούμενους αξιωματούχους, αν και με μεγάλη επιρροή, θεωρείται ο *praepositus sacri cubiculi* (πραιπόσιτος του ιερού κουβουκλείου, δηλαδή του αυτοκρατορικού ενδιαιτήματος), ο οποίος είδε τη θέση του να αναβαθμίζεται από τις αρχές του 5ου αιώνα και από το 412 να εξομοιώνεται με τους λειτουργούς της ανώτατης βαθμίδας. Ήταν απαραίτητος ευνούχος, κατ' απομίμηση ασιατικών συνθηκών, ενώ κάτω από αυτόν ήταν ο *primicerius sacri cubiculi*, γνωστός και ως *παρακοιμώμενος*, προϊστάμενος των ευνούχων του αυτοκράτορα, αλλά και άλλων αυλικών αξιωματούχων, όπως των κουβικουλάριων (*cubicularii*), που ασχολούνταν με τον κοιτώνα του αυτοκράτορα. Στην υπηρεσία του πραιπόσιτου ανήκαν και 30 σιλεντάριοι, αυλικοί υπάλληλοι για την τήρηση της τάξης και της ησυχίας στα ανάκτορα.

Τις σπουδαιότερες αποφάσεις του ο αυτοκράτορας τις έπαιρνε σε συνεργασία με το συμβούλιο του στέμματος ή ιερό συμβούλιο (*sacrum consistorium*), στο οποίο συμμετείχαν ανώτατοι αυτοκρατορικοί υπάλληλοι και κάποιες φορές και συγκλητικοί. Τα μόνιμα μέλη του συμβουλίου λέγονταν κονσιστοριανοί κόμτες (*comites consistoriani*), οι δε συνεδριάσεις του συμβουλίου λέγονταν σιλέντιον (*silentium*), ενώ οι επιφορτισμένοι για να καταγράφουν τις αποφάσεις γραμματείς (*tribuni et notarii*, τριβούνιοι

Επιτάφια ενεπίγραφη πλάκα (5ος αιώνας) ενός αξιωματούχου που

Για την είσοδο των πολιτών στη βουλή ήταν απαραίτητη η

και νοτάριοι), επάνδρωσαν το σώμα των νοταρίων (*schola notariorum*). Η αυτοκρατορική γραμματεία είχε επικεφαλής τον *primicerius notariorum* (αρχιγραμματέα) και πλήθος αντιγραφείων (*magistri scriniorum*), υπογραφείων κλπ. Μεταγενέστερα, όσοι από τους υπογραφείς τηρούσαν τα απόρρητα πρακτικά του αυτοκρατορικού συμβουλίου, ονομάστηκαν ασκήρητες (*a secretis*) και είχαν επικεφαλής τον πρωτοασκήρητή. Παράλληλα ο αυτοκράτορας και η γυναίκα του είχαν τους λογιστές τους, δύο ταβουλάριους.

Οι «δήμαρχοι», δηλαδή ύπατοι ή έπαρχοι

Καθήκοντα ανάλογα με εκείνα των σημερινών δημάρχων ασκούσαν οι δύο ύπατοι, ο ένας για τη Ρώμη και ο άλλος για την Κωνσταντινούπολη. Ώφειλαν να δαπανούν μεγάλα ποσά για λαϊκά πανηγύρια και άλλες ψυχαγωγικές εκδηλώσεις, ενώ υπολογίζεται ότι τον 6ο αιώνα οι δαπάνες τους έφταναν τα δύο εκατομμύρια τον χρόνο και πιθανότατα γι' αυτό τον λόγο ο Ιουστινιανός κατήργησε τον θεσμό κατά το 541 μ.Χ., διατηρώντας μόνο τον τίτλο τους. Μετά την υπατεία, οι δύο πρωτεύουσες απέκτησαν τους επάρχους τους, με αυτόν της Κωνσταντινούπολης να θεωρείται κατώτερος από της Ρώμης και 18ος στο πρωτόκολλο εθιμοτυπίας. Είχε όμως το δικαίωμα να φορά τήβεννο (*toga*) αντί για τη στρατιωτική στολή. Με τον καιρό ανέλαβε την τήρηση της τάξης μέσα στην πόλη, την επίβλεψη των δήμων και των συντεχνιακών οργανώσεων, την εξασφάλιση των αναγκαιών αποθεμάτων σίτου και τον έλεγχο των μέτρων και σταθμών που χρησιμοποιούσαν οι καταστηματαρχες. Για να ανταποκριθούν στα ολόένα και διευρυνόμενα καθήκοντά τους οι έπαρχοι είχαν ως βοηθούς τον λογοθέτη του πραιτωρίου, αρμόδιο για τα δικαστήρια, και τον *σύμπονο* για την τήρηση της τάξης.

Βουλευτήρια

Ο Μεγάλος Κωνσταντίνος τον 4ο αιώνα καθόρισε τρεις όρους που έκαναν υποχρεωτική την είσοδο των πολιτών στη Βουλή/Βουλευτήριο (*curia*): την καταγωγή (*origo*), τη μόνιμη διαμονή (*incolatus*) και την έγγεια *περιουσία* (*condicio possidendi*), οπότε οι κάτοικοι που ήταν εγκατεστημένοι μόνιμα στην πόλη και κατείχαν είκοσι *iugera* γης (περίπου 130 στρέμματα) και εκμεταλλεύονταν άλλη τόσο έκταση, δηλαδή οι εύποροι, υποχρεωτικά γίνονταν βουλευτές (*curiales*) και αναλάμβαναν κάποια δαπα-

Ο Άγιος Μάρκος φθάνει στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας, λεπτομέρεια από το Ευαγγέλιο του Αγίου Μάρκου.

νηρά αστικά και κρατικά λειτουργήματα, π.χ. συντήρηση των τειχών, θέρμανση των λουτρών, φωτισμός και νυκτοφυλακή της πόλης, διοργάνωση αγώνων, φροντίδα για τον επισιτισμό της πόλης, αλλά και την είσπραξη των φόρων.

Οι λειτουργίες αυτές γίνονταν ασφαλώς και με αστικές δαπάνες, αλλά πολλές φορές για την καλή εκτέλεσή τους οι βουλευτές ήταν υπεύθυνοι με εγγύηση την ίδια την περιουσία τους, όπως στην είσπραξη των φόρων ή στον επαρκή εφοδιασμό του κρατικού ταχυδρομείου (*cursus publicus*) με ημίονους, άλογα κλπ. Όπως είναι κατανοητό, ο αριθμός των βουλευτών κάθε πόλης δεν ήταν μόνιμος, αλλά σε συνάρτηση με την οικονομική της ακμή. Από τις βουλευτικές τους υποχρεώσεις απαλλάσσονταν όσοι ήταν βεβαρυμένοι με άλλα λειτουργήματα, όπως επίσκοποι, ρήτορες, γιατροί, *navicularii* (υπεύθυνοι για τη μεταφορά του σιταριού). Επίσης απαγορευόταν η είσοδος στο βουλευτήριο ατόμων με ανεπαρκή μόρφωση ή από άλλο θρησκευτικό δόγμα ή θρησκεία, αν και η κατοχή αρκετής έγγειας ιδιοκτησίας ήταν ισχυρός παράγοντας προκειμένου να παρακάμπτεται ο ένας ή άλλος σκόπελος, γι' αυτό βλέπουμε Ιουδαίους

Η Βυζαντινή ψυχή, ένα πορτραίτο

Ο καθηγητής Ι. Καραγιαννόπουλος υπογραμμίζει: «Ασυγκράτητη σε κάθε είδους παραφορά και ακρότητα, η βυζαντινή ψυχή έδωσε δείγματα ύψιστης καλοσύνης αλλά και ύψιστης σκληρότητας...Ανέδειξε παρρησιαστές και φλογερούς χαρακτήρες, σαν τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο και τον Συνέσιο, αλλά και δειλούς και ποταπούς ανθρώπους... Καταδυναστευόταν από το θρησκευτικό φανατισμό και την αυστηρότητα και ταυτόχρονα χαιρόταν ή έπαιρνε μέρος σε διασκεδάσεις αντίθετες στις στοιχειώδεις επιταγές της χριστιανικής ηθικής. Ήταν αφοσιωμένη με τυφλή και μισαλλόδοξη προσήλωση στη λατρεία του Μόνου Θεού και παράλληλα εντρυφούσε στο μισοσκόταδο των προλήψεων και της δεισδαιμονίας».

Το αίσθημα της θρησκευτικής ταύτισης ήταν συχνά ισχυρότερο από της τοπικής. Αν η Εκκλησία ήταν περισσότερο ανεκτική, ίσως οι διάφορες θρησκευτικές ομάδες θα μπορούσαν να συνυπάρξουν ειρηνικά, αλλά συνήθως βρισκόταν κάποιοι μισαλλόδοξοι επίσκοποι ή μοναχός που ξεκινούσε τις διώξεις, και έτσι άρχιζαν οι διαμάχες» (C. Mango, *Βυζάντιο*, σ. 42-3)

Τα ερείπια της τρίκλιτης βασιλικής του 6ου αιώνα στο Καλυμ

Βραχώδες τοπίο στην Καππαδοκία όπου εγκαταστάθηκαν τον

ή αιρετικούς, που συνήθως αποκλείονταν από άλλες εκφράσεις της δημόσιας ζωής, να γίνονται δεκτοί στα βουλευτήρια. Οι προσπάθειες του Ιουστινιανού να ανορθώσει τα βουλευτήρια, με οικονομικές διευκολύνσεις, δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα, ενώ χαρακτηριστικά διαβάζουμε σε μια Νεαρά: «στις πολιτείες μας θα βρει κανείς ελάχιστα βουλευτήρια, αλλά με ελάχιστους ανθρώπους και χρήματα, αλλά με λίγους ανθρώπους και χωρίς καθόλου χρήματα».

Στο Β' μισό του 4ου αιώνα οι αυτοκράτορες Βάλης και Βαλεντινιανός Α' πήραν προστατευτικά μέτρα για τις ασθενέστερες τάξεις, καθώς πολλοί βουλευτές προέβαιναν σε ατασθαλίες για ίδιον όφελος και φυσικά προς ζημία των φτωχών κατοίκων. Δημιουργήθηκε λοιπόν το αξίωμα του *defensor plebes* ή *civitatis*, του εκδίκου, όπως μεταφραζόταν στα ελληνικά, για να προστατεύσει τους αδύνατους από τις αρπακτικές διαθέσεις των ισχυρών. Βέβαια το αξίωμα γρήγορα ξέπεσε, ενώ κατά τον 5ο αιώνα αναμείχθηκαν στην εκλογή των εκδίκων ακόμα και οι τοπικοί επίσκοποι, οπότε το πράγμα περιπλέχθηκε.

Ο μοναχισμός αναπτύχθηκε στη Συρία από τους πρώτους βυζα-

Οι ιεροί «σαλοί»

Στα μέσα του 6ου αιώνα έδρασε και μάλιστα σε αστικό περιβάλλον, ο άγιος Συμεών της Έμεσας, ένας μοναχός που έφυγε από την απομόνωση του κελιού του και αφού πήγε στην πόλη, παρίστανε τον άκακο μισοπάλαβο. Γυρνούσε στις ταβέρνες, συναναστρεφόταν γυναίκες αμφίβολης ηθικής, παρέβαινε επίτηδες τις νηστείες της εκκλησίας και όλα αυτά με απώτερο σκοπό να φέρει στον ίδιο δρόμο τα πιο περιφρονημένα στοιχεία της κοινωνίας, πόρνες, ηθοποιούς και φυσικά να εκχριστιανίσει τους Εβραίους και τους αιρετικούς. Μολονότι ο ίδιος δεν βρήκε πολλούς μιμητές, δημιουργήθηκε μια παράδοση που δεν πέθανε ποτέ στο Βυζάντιο, οι δια Χριστόν σαλοί, μια παράξενη κατηγορία αγίων, δοκιμασμένων ασκητών, που μπορούσαν, άτρωτοι από τους πειρασμούς της σάρκας, να κρύβουν την πραγματική τους ταυτότητα, προσποιούμενοι τους τρελούς και να αναλαμβάνουν κάποια υπηρεσία στην πόλη. Αργότερα η παράδοση αυτή διαδόθηκε ευρύτατα στη Ρωσία.

Εκκλησιαστική διοίκηση - Επίσκοπος

Όσον αφορά τον επίσκοπο, κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της Πρωτοβυζαντινής εποχής, ο ρόλος του αναβαθμίζεται. Επιβλέπει και συντονίζει την κοινωνική πρόνοια που παρέχει η Εκκλησία, ασκεί πειθαρχική εξουσία στους μοναχούς, ενώ κάποιες φορές πρωτοστατεί στην απελευθέρωση αιχμαλώτων. Πέρα από τη συμμετοχή του στην εκλογή των εκδίκων, αναμειγνύεται και σε τομείς που αναφέρονται σε όλη σχεδόν τη δημόσια ζωή της πόλης, όπως στον έλεγχο των τοπικών αρχόντων, την επίβλεψη της μισθοδοσίας των στρατιωτών μαζί με τον άρχοντα της πόλης, την επίσκεψη και φροντίδα των φυλακισμένων, την απαγόρευση των τυχερών παιχνιδιών, τον έλεγχο κατασκευής και λειτουργίας δημοσίων έργων και λειτουργιών, όπως λουτρών, λιμένων, τειχών, γεφυρών, οικοδομών κλπ. Στην Αλεξάνδρεια, στις αρχές του 7ου αιώνα, η Εκκλησία διέθετε εκατοντάδες υπαλλήλους, οικονόμους, θησαυροφύλακες, αρχιγραμματέα, γραφείς, νομικούς συμβούλους, χωρίς να υπολογίσουμε τους κληρικούς των επαρχιών. Υπήρχε ολόκληρη στρατιά από αγγελιαφόρους και κλητήρες (τουλάχιστον είκοσι), καθώς και κουβικουλάριοι, δηλαδή υπεύθυνοι για τον κοίtwνα του πατριάρχη. Ο πατριάρχης ήταν πρόεδρος δικαστηρίου όπου εκδίκαζε διαφορές κάθε είδους και όχι αποκλειστικά εκκλησιαστικές. Εν ολίγοις ο επίσκοπος προβάλλεται ολοένα και περισσότερο ως πολιτικός ηγέτης με μεγάλο λαϊκό έρεισμα. Σε πολλές περιπτώσεις ο επίσκοπος θεωρείτο ισότιμος με τον διοικητή της περιοχής. Αξίζει επίσης να αναφέρουμε ότι, για παράδειγμα στην Αλεξάνδρεια, η Εκκλησία είχε δικό της έναν στόλο από περίπου δεκαπέντε μεγάλα φορτηγά πλοία που έκαναν εμπόριο με τη δυτική Ευρώπη. Λόγω ακριβώς αυτών των ανθρωπνικών οικονομικών ο πατριάρχης Αλεξάνδρειας περιέλατπε μόνιμα 7.500 ζητιάνους μέσα σε ξενώνες εφοδιασμένους με ξύλινα κρεβάτια, στρώματα και κουβέρτες. Όταν οι Άραβες κατέλαβαν τα Ιεροσόλυμα το 614, ο πατριάρχης Ιωάννης Γ' Ελεήμων (610-19) έστειλε τεράστια ποσά για την ανοικοδόμηση των εκκλησιών και την εξαγορά αιχμαλώτων. Εντυπωσιακή επιβεβαίωση του πλούτου της Εκκλησίας ανάμεσα στον 4ο και 6ο αιώνα, έχουμε από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες σε όλη την περιοχή της Μεσογείου, όπου βρίσκουμε λείψανα από δεκάδες βασιλικές που είχαν χτιστεί ακριβώς αυτή την περίοδο. Εξυπακούεται ότι και ο αριθμός των κληρικών αυξάνεται, καθώς μια σταδιοδρομία στην Εκκλησία εξασφάλιζε άνετη ζωή

Άποψη της αψίδας από το εσωτερικό του ναού της μονής του

και πρόσθετο κοινωνικό κύρος. Στις αρχές του 7ου αιώνα, ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη είχε 88 διοικητικούς υπαλλήλους, 525 κληρικούς και 75 επιστάτες και αυτά μετά την παρέμβαση του Ιουστινιανού για πάγωμα των χειροτονιών.

Μοναχισμός

Η έντονη ενοχή και το σύνδρομο ασημαντότητας μπροστά σε έναν απρόσιτο για τα ανθρώπινα μεγέθη Θεό, η επίδραση του ασιατικού μοναχισμού, καθώς οι έμποροι της αυτοκρατορίας γίνονταν αποδεκτές και στη συνέχεια μεταδότες του σεβασμού που έτρεφε ο απλός λαός στα βάθη της Ασίας για τους θαρραλέους βουδιστές μοναχούς του και τέλος το μίσος απέναντι στην ανθρώπινη φύση με τα *ηδονικά* της ένστικτα και ανάγκες, σε συνδυασμό με την ανάγκη απόδρασης από τα καθημερινά βάρη, δίνουν μια πρώτη εξήγηση στο γιατί απέκτησε μεγάλες διαστάσεις το φαινόμενο του μοναχισμού στην ύστερη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή κοινωνία. Οι μοναχοί καταξιώνονται γιατί είχαν τη δύναμη να καταφρονήσουν τις εγκόσμιες ηδονές και να αφιερωθούν στην αναζήτηση της αιώνιας ζωής. Παλαιότερες μορφές μοναχικού βίου ήταν ο αναχωρητισμός ή ασκητισμός, όταν οι πρώτοι αναχωρητές ανάλογα με το καταφύγιο που χρησιμοποιούσαν, λέγονταν *έγκλειστοι*, *στυλίτες*, *δενδρίτες* κλπ., ενώ σε όλη τη βυζαντινή περίοδο επικράτησαν δύο μορφές μοναχισμού, η μοναχική και η κοινοβιακή. Το πρώτο κοινόβιο ιδρύθηκε σε ένα νησάκι του Νείλου στην Άνω Αίγυπτο τον 4ο αιώνα μ.Χ., από έναν πρώην ειδωλολάτρη στρατιωτικό που ασπάστηκε τον χριστιανισμό, τον Παχώμιο. Όταν πέθανε (348) το κοινόβιό του ήταν μια ολόκληρη πολιτεία με τρεις χιλιάδες περίπου μοναχούς.

Στο έργο του 5ου αιώνα *Κατ' Αίγυπτον των μοναχών ιστορία* μόνο για την πόλη Οξύρυχο και τα περίχωρά της αναφέρονται, προφανώς με κάποια υπερβολή, γύρω στις τριάντα χιλιάδες μοναχοί, άντρες και γυναίκες. Εκτός από τον μοναχισμό της Αιγύπτου, τον λεγόμενο και θηβαϊκό, ο μοναχικός βίος αναπτύχθηκε πολύ γρήγορα στη Συρία, στην Παλαιστίνη και φυσικά στη Μικρά Ασία, με κυριότερο ρυθμιστή και νομοθέτη της κοινοβιακής ζωής τον Μ. Βασίλειο από την Καισάρεια της Καππαδοκίας. Προς το τέλος του 4ου αιώνα ο μοναχικός βίος εξαπλώνεται και στην Κωνσταντινούπολη, με πιο γνωστή τη μονή των Ακοιμήτων, ενώ έως τον 6ο αιώνα υπήρχαν μόνο στην Πόλη 110

μοναστήρια. Ο Ιουστινιανός Α΄ με σειρά Νεαρών κωδικοποίησε τη μοναχική νομοθεσία, επιχειρώντας να αποκαταστήσει την πειθαρχία που είχε χαλαρώσει. Η άποψη αρκετών μελετητών της Βυζαντινής κοινωνίας είναι ότι ο μοναχισμός αποτελεί μια πολύ χαρακτηριστική πλευρά του Βυζαντίου, στις ακρότητες του οποίου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η ανυποληψία όπου για πολλά χρόνια είχε περιπέσει το βυζαντινό κράτος, λόγω του ακραίου και συχνά απάνθρωπου φανατισμού που επέδειξε μερίδα του μοναχικού

Καθημερινές συνήθειες Βυζαντινών

Οι Βυζαντινοί έτρεφαν μεγάλη αγάπη για το νερό και είχαν κληρονομήσει από τους Ρωμαίους τη συνήθεια της επίσκεψης στα δημόσια λουτρά. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που έκαναν δύο έως και τρία μπάνια την ημέρα, ακόμα και κληρικοί, μολονότι δέχονταν συχνά αυστηρές επιπλήξεις από τους ανωτέρους τους. Ασφαλώς ιδιόκτητα λουτρά είχαν μόνο οι πλούσιοι, αλλά σε καμία βυζαντινή πόλη που σεβόταν τον «εαυτό» της δεν έλειπαν τα δημόσια λουτρά και μάλιστα οι τοπικοί άρχοντες προέβλεπαν να χτίσουν λουτρά στις πιο φτωχές συνοικίες των πόλεων τους.

Λόγω των ποικιλώνυμων εχθρών και προκειμένου να έχει μια πόλη την ικανότητα να αντισταθεί αποτελεσματικά σε μακρόχρονη πολιορκία, οι Βυζαντινοί εφοδίαζαν όλες τις μεγάλες πόλεις τους με υδραγωγεία και σύστημα επαρκούς ύδρευσης. Το υδραγωγείο του Βάλη (Β΄ μισό 4ου αιώνα μ.Χ.) σώζεται ακόμη και σήμερα. Παράλληλα έφτιαξαν μεγάλες υπόγειες δεξαμενές, όπου μπορούσαν να αποθηκεύουν με ασφάλεια τεράστια αποθέματα νερού· μία από τις πιο καλοφτιαγμένες βρισκόταν στην περιοχή της Αγίας Σοφίας, πολύ κοντά στα ανάκτορα, ήταν δε τόσο μεγάλη που μπορούσε να κάνει κάποιος βαρκάδα μέσα, ενώ η θολωτή οροφή της στηριζόταν σε αληθινό δάσος από κολώνες, γι' αυτό οι Τούρκοι αργότερα την είχαν ονομάσει: «η στέρνα με τις 1.001 κολώνες».

Ήταν βυζαντινό έθιμο το κάλυμμα του προσώπου των γυναικών, το λεγόμενο και «στομομάνικον», «προσωπίδιο» ή κοινότερα «τσιπά» από εκεί και η λαϊκή έκφραση «δεν έχεις τσιπά;» (δηλαδή αιδώ) και φυσικά από τους Βυζαντινούς το πήραν οι Οθωμανοί το 14ο αιώνα.

Από τον 6ο αιώνα τα αγαπημένα παιχνίδια στο Βυζάντιο ήταν η ντάμα και το ζατρίκιο που έγιναν γνωστά από την Ανατολή.

Δύο από τις κολώνες στην υπόγεια βασιλική κινστήρνα της

πληθυσμού κατά των οπαδών άλλων θρησκειών και των λεγόμενων αιρετικών. Στο διάβα των αιώνων ο μοναχισμός απέκτησε αξιόλογο πλούτο και διατήρησε πάντα την ανεξαρτησία του από την κατεστημένη Εκκλησία.

Λαϊκά αστικά στρώματα

Δικαίωμα στην πολιτική ζωή της πόλης δεν είχαν τα κατώτερα στρώματα, ο *μεροκαματιάρας* όχλος. Το μόνο που τους επιτρεπόταν ήταν να μαζεύονται στον Ιππόδρομο ή στο θέατρο ως διακοσμητικό στοιχείο της πολιτικής ζωής, ως χειροκροτητές, ενώ κάποιες φορές προέβαιναν σε ταραχές και διαδηλώσεις ή ακόμα και στάσεις. Εκ περιτροπής χρησιμοποιούνται στις χειρωνακτικές λειτουργίες, στη συντήρηση δρόμων, υδραγωγείων, στον καθαρισμό της πόλης, στη λειτουργία του ταχυδρομείου ή στην άμυνα της πόλης. Όσοι από τα λαϊκά στρώματα πλούτιζαν και γίνονταν κάτοχοι γης, αναγκαστικά γίνονταν βουλευτές με τις σχετικές υποχρεώσεις. Με αυτό τον τρόπο εξασφαλιζόταν η κινητικότητα της βυζαντινής κοινωνίας και η βαθμιαία αλλαγή της ταξικής διαστρωμάτωσης.

Δούλοι

Ο αρχαίος θεσμός της δουλείας επιβίωσε και στο Βυζάντιο. Οι πλούσιοι και εύποροι είχαν στην κατοικία τους πολλούς δούλους, ενώ ακόμα και ασθενέστεροι οικονομικά διέθεταν στο σπίτι τους έναν περιορισμένο αριθμό δούλων. Ακόμη και ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, που κατέκρινε την επίδειξη πλούτου και ευμάρειας με την κατοχή μεγάλου αριθμού δούλων, παραδεχόταν πως ένας ελεύθερος άνθρωπος δεν μπορούσε να μαγειρεύει ο ίδιος για τον εαυτό του. Στα μεγάλα κτήματα χρησιμοποιούνταν πολύ λίγοι δούλοι, αφού στην εργασία των δούλων είχαν επάξια αντικαταστήσει οι εξαρτημένοι εργάτες (*coloni*), οι δούλοι της γης, όπως τους αναφέρει ένας νόμος του 393. Κατά συνέπεια η πλειονότητα των δούλων ζούσαν στις πόλεις. Για την προέλευσή τους εικάζεται ότι ένα μέρος τους ήταν γόνοι δούλων και ένα άλλο προερχόταν από αγορά.

Οικονομία

Η οικονομική ανόρθωση του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους υπήρξε ασφαλώς έργο του Μ. Κωνσταντίνου, ο οποίος πέτυχε να δημιουργήσει ένα νέο νομισματικό σύστημα που

Η βυζαντινή οικονομία στηριζόταν σημαντικά στη γεωργική

έμελλε να παραμείνει σταθερό και αδιατάρακτο για πολλούς αιώνες. Ως βάση καθορίστηκε ο χρυσός *solidus* με περιεκτικότητα 4,48 γραμμάρια σε χρυσό. Στην ελληνική γλώσσα αποδόθηκε με τη λέξη *νόμισμα* και αργότερα *υπέρπυρον*. Στη συνείδηση του ελληνικού λαού το χρυσό νόμισμα ταυτίστηκε με τον Κωνσταντίνο, εξού και το όνομα *φλουρί κωνσταντινάτο*, άσχετα με τον αυτοκράτορα που εικονιζόταν ή τον χρόνο κοπής του. Μάλιστα με τον χαρακτηρισμό *κωνσταντινάτο* βρίσκουμε σε δημοτικά τραγούδια να εννοείται καθετί πολύτιμο, ενώ υπήρχε η λαϊκή πρόληψη ότι τα κωνσταντινάτα έχουν μαγική και υπερφυσική δύναμη. Η σταθερότητα του *solidus* διατηρήθηκε έως τον 11ο αιώνα, οπότε άρχισε η σταδιακή νόθευσή του, που για πολλούς ιστορικούς ερευνητές ήταν μία από τις σημαντικότερες αιτίες παρακμής του Βυζαντίου.

Το κωνσταντινάτο στη δημοτική μας παράδοση

Σε τραγούδι συμαϊκό, (Λαογραφία τ. 17 (1957), έκδ. Σ. Καρανικόλα) διαβάζουμε:

Εδ' δουλεύω και τη μπέφτη
αργυρέ χρουσέ κατρέφτη
Τη μπαρασκεγδή δουλεύω
σού' γαπάς κι εγώ τζηλεύω
Έδ δουλεύω το Σάββατο,
Άγιοι μου Κωνσταντινάτο

Ενώ σε μανιάτικο μοιρολόι (Λαογραφία, τ. 19 (1960), συλλογή Παναγιώτας Κούβαρη) βρίσκουμε τα εξής:

Και συ μωρή Γαρουφαλιά,
Που σε αγαπά χωριστά
Και σου' χε πούπουλο χρυσό
Κωνσταντινάτο φυλαχτό

Ο Φαίδων Κουκουλές αναφέρει ότι σε παιδικό παιχνίδι των Βυζαντινών η νικήτρια ομάδα απαγγέλλει ρυθμικά: «Σας πήραμε, σας πήραμε φλουρί κωνσταντινάτο» (Βυζαντινών Βίος και πολιτισμός», τ. 6, 1957, 262-6).

Η οικονομία του Βυζαντίου ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος της χρηματική, ενώ διακρινόταν από την οικονομία του δυτικού τμήματος, που έτεινε προς κλειστή, φυσική οικονομία. Στην Ανατολική Μεσόγειο υπήρχαν παραλιακές πόλεις που διακινούσαν προς τις ξένες αγορές αγροτικά προϊόντα και εισήγαγαν από την Κόνα, την Ινδία, την Κεϋλάνη (Ταπροβάνη), την Αφρική, μετάξι, μαργαριτάρια, ελαφαντοστούν και άλλους πολύτιμους λίθους, αλλά και βότανα, όπως αλόη, μόσχο, γαρύφαλλα, πέπερι, χαλιά από την Περσία και την Αραβία, ενώ από τη Ρωσία δέρματα και γουναρικά. Το 542/5 δύο Βυζαντινοί μοναχοί μετέφεραν αβγά μεταξοσκώληκα στην κοιλότητα των ραβδίων τους, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη της σιροτροφίας στο Βυζάντιο, κυρίως στη Συρία και τις νοτιοελλαδικές περιοχές (εξού και το *Μορέας* από την *μωρέα* = μουριά). Η Κωνσταντινούπολη ήταν σταθμός διαμετακομιστικού εμπορίου, αφού έλεγχε τα στενά που ενώνουν τον Εύξεινο Πόντο με το Αιγαίο και τη Μεσόγειο, ενώ βρισκόταν κοντά στα μεγάλα εμποροβιοτεχνικά κέντρα της Ανατολής, την Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια. Οι εμπορικές οδικές αρτηρίες της Βαλκανικής και η γνωστή Εγνατία Οδός, που ξεκινούσε από τα Αδριατικά παράλια (Δυρράχιο) και περνούσε από τη Θεσσαλονίκη, όλες κατέληγαν στη Βασιλεύουσα.

Ωστόσο, κύρια απασχόληση του Βυζαντινού λαού ήταν η γεωργία. Σιτοβολώνες της εποχής ήταν οι πεδιάδες της Θεσσαλίας, της Μικράς Ασίας και της Αιγύπτου, απ' όπου μεταφέρονταν σιτηρά στην Κωνσταντινούπολη. Στις αγροτικές ενασχολήσεις του πληθυσμού εκτός από τα σιτηρά συμπεριλαμβάνονταν τα δημητριακά, τα όσπρια, η αμπελουργία και η οινοποίηση, η δενδροκομία, η λαχανοκομία, τα κηπουρικά και η μελισσοκομία. Στα βυζαντινά γεωπονικά εγχειρίδια που έχουν βρεθεί, βλέπουμε ότι οι Βυζαντινοί δεν καινοτόμησαν σε σχέση με τους Έλληνες και τους Ρωμαίους στα καλλιεργητικά συστήματα. Υπήρχαν μεγάλες ιδιωτικές γαιοκτησίες, πολλά εκκλησιαστικά και μοναστηριακά κτήματα και σχετικά μεγάλος αριθμός μικρών γεωργικών κλήρων ελευθέρων χωρικών. Βέβαια, όσο αυξάνονταν οι κίνδυνοι ξενικών επιδρομών ή μεγάλωναν τα φορολογικά βάρη ή γίνονταν θεομηνίες, δεν ήταν λίγοι οι μικροϊδιοκτήτες γης που παραχωρούσαν τη γη τους σε κάποιο ισχυρό γαιοκτήμονα με αντάλλαγμα την προστασία τους και την εξασφάλιση της καθημερινής διαβίωσης.

Προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνέχιση των αγροτικών καλλιεργειών, απαραίτητος όρος για τη διαβίωση του πληθυσμού και φυσικά τον προσπορισμό των φορολογικών

Σκηνή ψαρέματος με πυροφάνι
από μικρογραφία χειρογράφου

εσόδων, έχουμε τη θέσπιση της επιβολής, ενός ιδιαίτερα επαχθούς μέτρου. Σύμφωνα με αυτό, όσοι εργάζονταν στα μεγάλα ιδιωτικά αγροκτήματα ως μισθωτές γης, δεσμεύονταν από το κράτος να μην εγκαταλείψουν ποτέ ούτε αυτοί ούτε οι απόγονοί τους τη γη που καλλιεργούσαν. Ουσιαστικά πρόκειται για μια δουλοκτησία με άλλο πρόσωπο. Ήδη δε διάταξη του Θεοδοσίου Α΄ βλέπουμε να θεσπίζεται αυτό το είδος σχέσης που οδήγησε στον θεσμό της δουλοπαροικίας, ενώ ο έως τότε πάροικος, δηλαδή ο εγκατεστημένος χωρικός σε ένα αγρόκτημα για να καλλιεργεί ως μισθωτής, έκτοτε μετατράπηκε σε δουλοπάροικο (*colonus*). Μαρξιστές ιστορικοί στήριξαν την άποψή τους περί απαρχών εκφεουδαρχισμού της Βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά τον 4ο και 5ο αιώνα σε αυτές τις νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, καθώς ο αριθμός των δούλων μειωνόταν, ενώ οι *coloni* αυξάνονταν. Βέβαια υπάρχει και η αντίθετη άποψη που ερμηνεύει το φαινόμενο της δέσμευσης των *coloni* στη γη ως προσπάθεια του κράτους να αντιμετωπίσει πάγιες δημοσιονομικές του ανάγκες και όχι ως παραχώρηση του εργατικού δυναμικού των παροικών στη μεγάλη ιδιοκτησία.

Παράλληλα με τη γεωργία, σημαντική ανάπτυξη γνώρισαν στο Βυζάντιο η κτηνοτροφία, η αλιεία και η δασοκομία. Είναι χαρακτηριστικό για την έκταση της κτηνοτροφίας στο πρώιμο Βυζάντιο, ότι σύμφωνα με τις πηγές ο θωμάς από τη Λυκανδό δώρισε στον Ιουστινιανό Α΄ δέκα χιλιάδες πρόβατα, που η κάθε χιλιάδα τους είχε και διαφορετικό χρώμα. Η μεγάλη ανάπτυξη της αλιείας εξηγείται από τη μεγάλη αγάπη των Βυζαντινών για το ψάρι, για το οποίο έκαναν και σημαντικές εισαγωγές από το εξωτερικό. Την εκμετάλλευση των μεταλλείων (χρυσού στη Βαλκανική, Ισπανία, Αίγυπτο, χαλκού στην

Χρυσή περίτεχνη αλυσίδα
θώρακα από την Αίγυπτο, που

Επιβιώσεις αρχαιοελληνικών παραδόσεων

«Η λαϊκή χριστιανική θρησκεία κληρονόμησε, και ως ένα βαθμό εκλογίκευσε, έναν απίστευτο αριθμό ειδωλολατρικών προλήψεων· οι παλιοί θεοί εμφανίστηκαν και πάλι με τη μορφή αγίων, ο Ήλιος ως Προφήτης Ηλίας, ο Ποσειδώνας ως άγιος Νικόλαος κλπ. Στην 25η Δεκεμβρίου, που για αιώνες γιορταζόταν η γέννηση του Μίθρα-Ήλιου (στον οποίο πίστευε και ο Μ. Κωνσταντίνος), τοποθετήθηκε η γέννηση του Χριστού. Σε πολλά πανηγύρια και γιορτές υπήρχαν εκδηλώσεις και λαϊκές εκφράσεις που κατάγονταν από την παλιά ειδωλολατρική εποχή, όπως τα Βρουμάλια, γιορτές προς τιμήν των υποχθό-

ντων δαιμόνων, οπότε άνδρες μασκοφόροι άναβαν φωτιές στους δρόμους και συνήθιζαν να πηδούν πάνω από τις φλόγες. Παρά τις ρητές απαγορεύσεις των δασκάλων τους οι φοιτητές του Πανδιδακτηρίου Κωνσταντινούπολης συμμετείχαν σε ειδωλολατρικές εκδηλώσεις, ενώ στα τοπικά πανηγύρια έβλεπες να δρουν αστρολόγοι, μάγοι, εγαστρίμυθοι, θεραπευτές, γελωτοποιοί, ακροβάτες, θαυματοποιοί που έκαναν χρυσές δουλειές πουλώντας φυλαχτά και κάθε λογής μαγικά φάρμακα, βότανα και ερωτικά φίλτρα. Εξυπακούεται ότι ο Χριστιανισμός ερμήνευε όλα τα ειδωλολατρικά έθιμα ως «δεισιδαιμονία», ενώ με Νόμο του Βαλεντινιανού Α΄ του έτους 370 η ειδωλολατρική θρησκεία απέκτησε για πρώτη φορά το υποτιμητικό όνομα «religio pagana», παγανισμός, δηλαδή θρησκεία των «pagani», των χωρικών. Κι όμως στους κανόνες της Πενθέκτης ή εν Τρούλλω Συνόδου (692 μ.Χ.), δηλαδή στα τέλη του 7ου αιώνα καταδικάζονται άπειρα στην κυριολεξία ειδωλολατρικά έθιμα που φαίνεται ότι επιβίωσαν μέσα στη λαϊκή κουλουρά, σε πείσμα των σαρωτικών μέτρων που συχνά λήφθηκαν και τότε και σε παλιότερες εποχές» (Α. Βακαλούδη, «Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο (4ος-7ος αι. μ.Χ.)», εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2001, σ. 83-97 και 131 κ. εξ.).

Χρυσό δαχτυλίδι με χαλκηδόνιο λίθο, όπου παριστάνεται φοίνι-

Κύπρο, μολύβδου στην Καππαδοκία, σιδήρου στη Σαρδηνία και μαρμάρου στην Αττική, Πάρο κλπ.) σχεδόν μονοπωλιακά είχε το κράτος. Οι *metallarii*, δηλαδή οι μεταλλωρύχοι, λόγω των σκληρών και ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας, συχνά προσπαθούσαν να δραπετεύσουν, ενώ μαρτυρείται στα τέλη του 4ου αιώνα στάση μεταλλωρύχων και σύμπραξη τους με Γότθους επιδρομείς.

Το θέατρο στο Βυζάντιο

«Πολλά μπορούν να ειπωθούν όχι μόνο για τις επιβιώσεις της διονυσιακής λατρείας, αλλά και για τη διάδοση των μιμοδραμάτων και άλλων θεατρικών ειδών στη Μικρά Ασία, παρά τη σθεναρή αντίδραση σημαντικών πατέρων της Εκκλησίας ιδιαίτερα στην πρωτο-βυζαντινή περίοδο, όπως του Ιωάννη Χρυσόστομου, τον οποίο δεν ενοχλούσαν μονάχα οι παραστάσεις των μίμων και φυσικά όλα τα θεατρικά δρώμενα, οι μουσικές παρα-

στάσεις, ο Ιππόδρομος και οι αρματοδρομίες, αλλά ζητούσε από τους χριστιανούς να ξεγράψουν οριστικά από τη ζωή και τη μνήμη τους κάθε λαϊκό τους τραγούδι. Από τους αγωγιάτες ζητούσε να μην τραγουδούν στο κάρο, από τις κοπέλες στον αργαλειό και από τις μανάδες ζητούσε να κόψουν τα νανουρισμάτα, γιατί αποτελούσαν λείψανα της αρχαιοελληνικής ζωής. Κι όμως «του κάκου προσπάθησε ο χριστιανισμός να εξαφανίσει τους διονυσιακούς βοστρύχους. Η βυζαντινή αγιογραφία θα απαθανατίσει τον Χριστό με πλούσια διονυσιακή κόμην». Και δεν φτάνει που ζωγραφίζουν κάποιοι τον Χριστό ως Διόνυσσο, στο απαγορευμένο βιβλίο, «Περίοδοι των Αποστόλων» –που πιθανόν να επιτρεπόταν η ανάγνωσή τους στους αιρετικούς– ο Χριστός προτού παραδοθεί στους Ρωμαίους, ζητά από τους μαθητές του «γῦρον ποιῆσαι ἀποκρατούντων τὰς ἀλλήλων χεῖρας, ἐν μέσω δέ αὐτός γενόμενος, ἔλεγε τὸ Ἀμήν, ἑσακούετέ μου». Εἶχε δημιουργηθεῖ αυθόρμητα ο κύκλιος χορός ανάμεσα στους μαθητές του Ιησού, όπως άλλοτε ανάμεσα στους μαθητές του Διονύσου» (Αλέξη Σολομού, «Ο Ἅγιος Βάκχος ή τα άγνωστα χρόνια του Ελληνικού θεάτρου 300 π.Χ.-1600 μ.Χ.», Αθήνα 1974, σ. 55, 87, 233)

Η βιοτεχνία στο Βυζάντιο ήταν πλούσια σε ειδικεύση (χαρτακτική, κοσμηματοποιία, κεραμική, ταππουργία, υαλουργία, παραγωγή παπύρου κλπ.), ενώ η παραγωγή των εργαστηρίων διακρινόταν για την καλή ποιότητα και λεπτότητα. Το κράτος προσπαθούσε να εκμεταλλευτεί τη βιοτεχνική δραστηριότητα των πολιτών εἰς ἑμμεσοῦς και ἄμεσοῦς φόρους, τα *διαγῶγια* και *διαπύλια τέλη*, φόροι που εκμισθώνονταν σε ιδιώτες. Γενικότερα από τον Κωνσταντίνο και μετά ο αστικός πληθυσμός που ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, υποχρεώθηκε στην καταβολή φόρου σε χρυσό, ποσό σημαντικό που συνήθως εισπράττονταν ανά τετραετία. Όταν ο αυτοκράτορας Αναστάσιος Α΄ κατήργησε το *χρυσάργυρο*, όπως ονομαζόταν, οργανώθηκαν γιορτές στις πόλεις για να πανηγυρίσουν το γεγονός.